

3.3. Еміграційні настрої студентської молоді

Загострення складної економічної і суспільно-політичної ситуації, яке спостерігається в останні роки в Україні, спричиняє поширення різноманітних масових настроїв в українському суспільстві. Важливе місце серед них посідають еміграційні настрої, які включають внутрішню готовність виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни. Відповідно до розуміння свідомості в діяльнісному підході [Леонтьев, 1977; Петренко, 2005], еміграційні настрої виникають у зв'язку з появою у свідомості людей відповідних суб'єктивних смислів. Так, на думку Д. Ольшанського, будь-які масові настрої, у тому числі й еміграційні, є результатом дії двох чинників: суб'єктивного (потреб та інтересів) і об'єктивного (реальних умов життя, які відповідають або не відповідають цим потребам та інтересам) [Ольшанский, 2001]. Отже, еміграційні настрої виникають тоді, коли люди актуально переживають неможливість облаштувати власне життя відповідно до своїх потреб та інтересів за реальних умов життя даного суспільства. Результатом таких переживань може стати поява суб'єктивних смислів, за яких проживання в іншій країні набуває для них більшої суб'єктивної значущості, ніж проживання у своїй країні.

Серед різних груп українського суспільства особливо чутливою до еміграційних настроїв є студентська молодь – та частина громадян України, яка набуває професійної освіти, але ще не зв'язана матеріальними та сімейними зобов'язаннями. Протягом останніх десятиліть українські вчені фіксують зміни в свідомості молоді, у тому числі й студентської, які можуть зумовлювати поширення серед неї еміграційних настроїв. Так, О. Блинова, Н. Ковалісько, Н. Паніна вказують на соціальне відчуження молоді, на зміни в її ціннісних орієнтаціях і життєвих стратегіях. Вони відмічають поворот в орієнтаціях молоді від духовних цінностей до матеріальних пріоритетів. Найпоширенішою життєвою стратегією молоді стає одержання освіти, яка дає професію, пошук високооплачуваної роботи, навіть якщо вона буде не за фахом, орієнтація виключно на себе, свою сім'ю та друзів. Молодь не довіряє державі, а тому розраховує лише на себе та на своїх близьких. Відбувається

відчуження молоді від національної культури, тобто від її історії, мистецтва, літератури. Патріотизм, суспільно-корисна праця перетворюються на гасла, які нібито підтримуються, але не стають регуляторами реальних дій молоді. Саме за таких умов працевлаштування за кордоном або виїзд до іншої країни на постійне місце проживання стають для молоді прийнятними способами облаштування власного життя [Блинова, 2009; Ковалісько, 2011; Паніна, 2001].

Для того, щоб розкрити суб'єктивні смисли студентської молоді, які опосередковують вибір макросоціальних умов для самореалізації, протягом 2013–2016 рр. було проведене комплексне емпіричне дослідження, в якому взяли участь студенти-старшокурсники Чернігівського педуніверситету імені Т. Г. Шевченка (n=470). Інтерес до студентів старших курсів був зумовлений тим, що саме вони найближчим часом будуть змушені вирішити ряд важливих життєвих завдань: пошук постійного місця роботи, створення сім'ї, набуття фінансової незалежності від батьків та ін. Відповідно, це вже зараз стимулює їх будувати свої життєві плани на майбутнє. Студентів просили дати відповідь на запитання: «Якби у Вас була можливість виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни, Ви: 1) не виїхав би в жодному разі; 2) найімовірніше, не виїхав би; 3) важко відповісти; 4) найімовірніше, виїхав би; 5) виїхав би обов'язково». При аналізі результатів було використано метод порівняння контрастних груп: порівнювалися дані тих студентів, які обрали відповіді 1 і 2 (далі – студенти, які не припускають можливості еміграції), та тих, які обрали відповіді 4 і 5 (далі – студенти, які припускають можливість еміграції).

Аналіз отриманих результатів показує, що серед студентської молоді Чернігівщини досить поширеними є прагнення при побудові своїх життєвих планів на майбутнє шукати шляхи самореалізації за межами України. І слід вказати, що цей показник, який коливається в межах від 54% до 57%, залишається стабільно високим протягом усіх років, поки проводилося дослідження.

Оскільки еміграційні настрої займають перехідне положення від емоційних явищ до раціональних, вони можуть

відбиватись у свідомості особистості як переживання незадоволеності від своєї самореалізації в конкретних обставинах і умовах життя у своїй країні та як прагнення виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни. Подібні переживання та похідні від них спонукання найбільш повно представлені в такому явищі, як стан психологічного благополуччя особистості. Отже, психологічне благополуччя було обрано нами як передумова появи у студентської молоді суб'єктивних смислів, за якими проживання в іншій країні стає привабливішим способом облаштування свого життя, ніж проживання у своїй країні.

Було проведене дослідження (n=190), в якому було розкрито різні сторони психологічного благополуччя студентів, які не припускають і які припускають можливість еміграції: задоволеність умовами життя, задоволеність основних життєвих потреб, рівень психологічного благополуччя, наявність конфлікту та дезінтеграції в мотиваційній сфері особистості [Лепешинский, 2007; Фанталова, 1992].

Встановлено, що студенти обох груп мають середній рівень задоволеності умовами життя. Вони оцінили на рівні вище середнього більшість умов життя: житлові, побутові, екологічні умови в районі проживання, можливості використання грошей, дозвілля (спорт, розваги), можливості спілкування з мистецтвом (кіно, музеї, книги і т.п.), свободу віросповідання та політичної активності. Це вказує на те, що студентська молодь у цілому задоволена тими обставинами дійсності, в яких проходить її повсякденне життя, та наявними можливостями цікаво й різнобічно проводити своє дозвілля, формувати і реалізувати свої релігійні та політичні переконання. На середньому рівні були оцінені гроші, прибуток, медичне обслуговування, політична ситуація в регіоні проживання, соціальна і правова захищеність, що вказує на певну незадоволеність студентською молоддю рівнем своїх статків та політикою, здійснюваною органами влади та місцевого самоврядування в державі та в регіоні проживання щодо забезпечення прав і свобод громадян. Особливо високо студенти обох груп оцінили можливості отримання інформації (радіо, телебачення, преса і т.п.), що пов'язано, на наш погляд, із

широким розповсюдженням і доступністю різних ЗМІ, що створює сприятливі умови для віртуального спілкування, розваг, навчання та отримання всіляких повідомлень про різні сторони життя суспільства.

Було виявлено статистично значущі відмінності в оцінюванні студентами обох груп таких умов життя, як умови праці ($p \leq 0,05$), гроші, прибуток ($p \leq 0,05$), соціальна і правова захищеність ($p \leq 0,05$). Отримані результати вказують на те, що студенти, які припускають можливість еміграції, негативніше оцінюють ті обставини реального життя в Україні, які пов'язані з організацією трудової діяльності та із забезпеченням гідної оплати праці за виконану роботу. Також вони негативніше оцінюють свою соціальну та правову захищеність, що позначається на їх почутті безпеки в обставинах реального життя в Україні, порівняно зі студентами, які не припускають можливості еміграції.

Показано, що студенти обох груп мають середній рівень задоволеності основних життєвих потреб. Вони оцінили на середньому і вище середнього рівнях всі пропонувані для оцінювання життєві потреби, які відповідають ієрархії потреб, що була запропонована А. Маслоу. Особливо високо студентська молодь оцінила задоволеність таких життєвих потреб, як харчування, спілкування з друзями, людьми, близькими за інтересами, що відображає, на наш погляд, соціальні обставини життя більшості студентів (проживання з батьками або на їх утриманні забезпечує повноцінне харчування) та їх вікові особливості (активність щодо встановлення близьких стосунків з людьми, з якими студентів пов'язує почуття симпатії, дружби, спільність ідей та інтересів). Не було виявлено статистично значущої різниці в оцінках окремих життєвих потреб студентами обох груп.

Встановлено, що студентська молодь обох груп має середній рівень психологічного благополуччя як за загальним показником, так і за окремими його компонентами («позитивні стосунки з іншими», «автономія», «управління оточенням», «особистісне зростання», «мета в житті», «самоприйняття»). Порівняння даних студентів обох груп не виявило статистично значущих відмінностей за переважною більшістю компонентів

психологічного благополуччя, окрім компонента «позитивні стосунки з іншими» ($p \leq 0,05$). Виявлено, що студенти, які припускають можливість еміграції, мають більш близькі та задовольняючі їх стосунки з оточенням, ніж студенти, які не припускають такої можливості. Отриманий результат є дещо парадоксальним, оскільки почуття приязні, симпатії до людей, з якими ці студенти знаходяться у родинних, дружніх та інших зв'язках, мали б утримувати їх від того, щоб пов'язувати свої життєві плани на майбутнє з якоюсь іншою країною. На наш погляд, виявлений парадокс можна пояснити тим, що студенти, які припускають можливість еміграції, відчувають не лише більшу прихильність до свого оточення, але й більшу відповідальність за його безпеку й добробут. Відкритість, щирість, чесність стосунків з близькими людьми зумовлюють не лише тісніший зв'язок із оточенням, але й більшу чутливість до чужих потреб, глибше осмислення засобів їх задоволення за наявної економічної і суспільно-політичної ситуації у країні. Як наслідок, студенти цієї групи можуть почати розглядати можливість еміграції до якоїсь іншої країни як прийнятний варіант облаштування не тільки власного життя, але і життя своїх близьких.

Виявлено, що студентська молодь обох груп має достатньо виражений конфлікт у мотиваційній сфері особистості, пов'язаний із переживанням неможливості задовольнити свої потреби на бажаному рівні. Наявність внутрішнього конфлікту було встановлено на підставі порівняння даних оцінювання студентами обох груп значущості та доступності 12-ти ціннісно-сміслових утворень (окремо для кожної групи студентів). Порівняння даних студентів, які не припускають можливості еміграції, дозволило виявити статистично значущі відмінності за такими ціннісно-смісловими утвореннями, як «здоров'я», «цікава робота», «матеріально забезпечене життя», «щасливе сімейне життя» (всі при $p \leq 0,01$), «кохання», «наявність гарних і вірних друзів», «упевненість у собі», «свобода» (всі при $p \leq 0,05$). Порівняння даних студентів, які припускають можливість еміграції, дозволило виявити статистично значущі відмінності практично за тими ж самими ціннісно-смісловими утвореннями: «здоров'я», «цікава робота», «матеріально забезпечене життя»,

«наявність гарних і вірних друзів», «упевненість у собі», «свобода», «щасливе сімейне життя» (всі при $p \leq 0,01$), «краса природи і мистецтва», «кохання» (всі при $p \leq 0,05$). Не було виявлено статистично значущих відмінностей за ціннісно-смаковими утвореннями «активне, діяльнісне життя», «пізнання», «творчість» всередині обох груп. Так само як і не було встановлено статистично значущої різниці в оцінках значущості та доступності цих 12-ти ціннісно-смакових утворень між групами студентів.

Аналіз отриманих результатів показує, що переважна більшість студентів обох груп здатна задовольнити потреби, пов'язані з прагненням підвищити рівень освіченості, набути професійних знань, реалізувати себе у творчій або громадській діяльності. Водночас студенти обох груп переживають труднощі, які постають на шляху їх прагнення зайняти гідне місце в соціальній структурі суспільства. Передусім це стосується бажання знайти роботу, яка не тільки б відповідала здібностям, нахилам та інтересам, але яка б і гідно оплачувалася. Із цим бажанням тісно пов'язані бажання жити заможнo, бути незалежним у діях, поводитися на власний розсуд. Також більша частина студентів обох груп хотіла б бути більш задоволеною наявним станом свого фізичного здоров'я, своїх сімейних, дружніх, любовних стосунків. На жаль, на підставі отриманих результатів неможливо розкрити зміст цього невдоволення.

Отже, результати досліджень дозволяють дійти висновку, що саме по собі психологічне благополуччя не призводить до формування у студентської молоді суб'єктивних смаків, які спонукають її до еміграції. Воно відображає лише те, в якій мірі студенти задоволені своєю самореалізацією за конкретних обставин та умов життя в даному суспільстві. Але цього, як виявляється, замало для того, щоб вони почали шукати шляхи виїзду за кордон на постійне місце проживання.

Було встановлено, що переважна більшість студентів має середній рівень психологічного благополуччя та переживає конфлікт у мотиваційній сфері особистості незалежно від того, чи припускають вони можливість еміграції, чи ні. Цей конфлікт свідчить про виражену психологічну незадоволеність від того, що в студентської молоді є, і чого вона хоче. Сам по собі цей

стан має спонукальний характер, стимулюючи активність особистості до подолання розбіжності між «наявним» і «бажаним». Отже, можна припустити, що студенти обох груп виявлятимуть (і вже виявляють) активність, для того щоб подолати розрив між тим, що для них є «цінним» і «доступним». Серед цих зусиль еміграція постає як один із численних засобів відновлення внутрішньої гармонії в мотиваційній сфері особистості через усвідомлення та розширення перспектив своєї самореалізації.

Оскільки основою активності особистості виступає мотивація, було вирішено розкрити особливості мотивації студентської молоді обох груп до проживання у своїй країні або до еміграції до якоїсь іншої країни. Під мотивацією будемо розуміти систему мотивів особистості, що спонукає її до діяльності (поведінки) для досягнення значущих цілей. Суть мотивації полягає в запитанні «Навіщо?», у даному випадку – «Навіщо залишатися жити у своїй країні або виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни?». На наш погляд, відповідь на це запитання дозволить розкрити зміст суб'єктивних смислів студентської молоді, які спонукають її при побудові життєвих планів на майбутнє орієнтуватися на проживання в Україні або шукати шляхи самореалізації за межами України.

Було проведене дослідження (n=70), в якому було використано авторську анкету, що містила два списки мотивів: ті, які можуть спонукати залишатися жити у своїй країні, та ті, які можуть спонукати виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни. Факторизація матриць даних дозволила розкрити зміст мотивації залишатися жити в Україні (для студентів обох груп – які не припускають і які припускають можливість еміграції) або виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни (тільки для студентів, які припускають можливість еміграції).

Розглянемо мотивацію до проживання в Україні студентської молоді, яка не припускає можливості еміграції. У результаті факторизації даних було виділено чотири значущі фактори, які пояснюють 66,71% загальної дисперсії.

Перший фактор (26,05%) було інтерпретовано як *«задоволеність умовами самореалізації в Україні»*. Він містить мотиви, які відображають прагнення жити в Україні через очікування позитивних змін у суспільстві, пов'язаних із розширенням об'єктивних можливостей щодо облаштування власного життя у своїй країні. Це стосується передусім бажання займатись улюбленою справою, отримувати гідну заробітну плату, бути задоволеним своєю кар'єрою і досягнутим соціальним статусом. Певну роль відіграє й усвідомлення неминучих труднощів, які очікуватимуть на емігранта в іншій країні, та розуміння неможливості виїхати за кордон через низькі матеріальні статки.

Другий фактор (18,48%) було інтерпретовано як *«патріотичні почуття до України»*, оскільки до його складу увійшли мотиви, пов'язані із любов'ю до рідної землі, її природи, звичаїв, традицій, із почуттям відповідальності за долю Вітчизни, готовністю служити її інтересам.

Третій фактор (11,09%) було інтерпретовано як *«прихильність до усталеного способу життя в Україні»*. Він включає мотиви, які відображають прихильність до звичного способу життя, що змушує цінувати усталені форми буття, уникати змін у його організації, та страх бути відірваним від звичного середовища і зіткнутися із труднощами адаптації в іншій країні.

Четвертий фактор (11,09%) було інтерпретовано як *«єдність з близькими людьми, прагнення розвивати Україну»*. Він містить мотиви, які вказують на прив'язаність до соціального оточення (родичів, друзів, знайомих), що орієнтує студентів цієї групи розвивати свою країну власними зусиллями, навіть за несприятливих політичних та соціально-економічних умов життя в Україні.

Отже, зміст виділених факторних структур показує, що за наявності сприятливих можливостей для самореалізації у своїй країні для студентської молоді цієї групи втрачає сенс сама ідея еміграції до якоїсь іншої країни, оскільки облаштування власного життя в Україні виступає для неї найприйнятнішим способом організації та здійснення своєї життєдіяльності. Важливу роль у виборі своєї країни як бажаного місця для

самореалізації відіграють оптимістичні очікування щодо політичних та соціально-економічних змін, патріотизм, прихильність до усталених форм буття, прив'язаність до свого соціального оточення.

Тепер проаналізуємо мотивацію до виїзду до іншої країни студентської молоді, яка припускає можливість еміграції. У результаті факторизації даних було виділено три значущі фактори, які пояснюють 53,67% загальної дисперсії.

Перший фактор (26,33%) було інтерпретовано як *«прагнення кращих умов життя і самореалізації для себе та своїх дітей»*. До його складу увійшли мотиви, які відображають прагнення отримати кращі стартові умови для облаштування свого життя і життя своїх близьких. Йдеться про добре оплачувану роботу, гарні кар'єрні перспективи, реалізацію своїх талантів, високий рівень комфорту проживання, правовий та соціальний захист з боку держави.

Другий фактор (16,01%) було інтерпретовано як *«зневіреність у можливості здійснення владою позитивних змін у суспільстві»*. Він містить мотиви, які відображають невдоволеність несприятливими для самореалізації обставинами життя в Україні, котрі сприймаються як такі, що несуть загрозу не лише благополуччю, але й самому життю (своєму та своїх близьких), а також діями органів влади і місцевого самоврядування, спрямованими на оптимізацію політичної та соціально-економічної ситуації в країні.

Третій фактор (11,33%) було інтерпретовано як *«прагнення знайти своє життєве призначення і влаштувати особисте життя»*, оскільки він включає мотиви, які вказують на бажання здобути якісну освіту, розкрити свої здібності й таланти, знайти роботу, влаштувати особисте життя (знайти кохану людину, взяти шлюб з громадянином іншої країни).

Розглянемо мотивацію до проживання в Україні студентської молоді, яка припускає можливість еміграції. У результаті факторизації даних було виділено чотири значущі фактори, які пояснюють 67,63% загальної дисперсії.

Перший фактор (27,32%) було інтерпретовано як *«задоволеність умовами самореалізації в Україні»*. Мотиви, які містить цей фактор, вказують на те, що студенти цієї групи

могли б змінити своє бажання жити в якійсь іншій країні на користь своєї країни у разі покращення реальних умов життя в Україні та появи більш широких можливостей для самореалізації в обраній професії, яка б не лише приносила задоволення, але й оплачувалася б на гідному рівні.

Другий фактор (18,79%) було інтерпретовано як *«патріотичні почуття до України»*, оскільки він включає мотиви, які відображають любов до рідної землі, її природи, звичаїв, традицій, почуття відповідальності за долю Вітчизни, готовність служити її інтересам. Водночас, варто звернути увагу на те, що патріотизм тут пов'язується із задоволеністю своїм положенням у суспільстві.

Третій фактор (13,96%) було інтерпретовано як *«прихильність до усталеного способу життя в Україні»*. До його складу увійшли мотиви, які вказують на прихильність до звичного способу життя та страх змін (у тому числі й тих, що пов'язані з еміграцією), навіть тоді, коли має місце розчарування, що життя в Україні найближчим часом зміниться на краще.

Четвертий фактор (7,56%) було інтерпретовано як *«усвідомлення об'єктивних обмежень, які перешкоджають еміграції»*. Він включає мотиви, які відображають усвідомлення тих об'єктивних обмежень (нестача коштів, незнання іноземних мов), які унеможливають виїзд за кордон.

Отже, студентська молодь, яка припускає можливість еміграції, має достатньо чіткі уявлення про те, що вона прагне отримати від переїзду до іншої країни. Крім того, вона має і яскраво виражене розчарування діями органів влади та місцевого самоврядування і переживає занепокоєння щодо бажаних змін на краще в Україні. Водночас студенти цієї групи могли б обрати свою країну бажаним місцем для самореалізації через стрімкі економічні зміни та через усвідомлення труднощів і різних обмежень, які ускладнюють або унеможливають їх виїзд за кордон.

Отримані результати підтверджують той факт, що студенти обох груп – які не припускають і які припускають можливість еміграції – мають схожі потреби та інтереси за однакових макросоціальних умов життя в Україні. Вони

прагнуть мати улюблене заняття, роботу, бізнес, які приносили б не тільки задоволення, але й забезпечували б належні матеріальні засоби для облаштування власного життя і життя близьких. Також студенти обох груп прагнуть зайняти гідне місце в соціальній структурі суспільства, що дало б їм можливість розвивати свої нахили, здібності, таланти, піклуватися про рідних та близьких, відчувати причетність до життя країни. Варто зазначити, що студенти обох груп сповнені патріотизмом, тобто вони відчують любов до Батьківщини, готові розвивати її своєю працею, талантами, досягненнями.

Водночас наявність у значної частини опитаних студентів орієнтації на самореалізацію за межами своєї країни свідчить про те, що студенти обох груп мають різні очікування щодо того, як буде розвиватися Україна в найближчий час і в перспективі: студенти, які припускають можливість еміграції, більш песимістично оцінюють майбутнє України, ніж студенти, які не припускають такої можливості. Це виражається в більш гострому переживанні таких почуттів, як страх, розчарування, зневіреність, які зумовлені об'єктивною ситуацією, що склалася в Україні. Крім того, для студентів, які припускають можливість еміграції, любов до Батьківщини є більш пов'язаною із задоволеністю своїм соціальним статусом, ніж для студентів, які не припускають такої можливості. На наш погляд, саме таке відображення об'єктивних умов життя в Україні призводить до формування у свідомості значної частини студентів суб'єктивних смислів, відповідно до яких самореалізація в якійсь іншій країні є більш прийнятним способом облаштування власного життя, ніж самореалізація у своїй країні.

Отже, студентська молодь обох груп має різне ставлення до тих процесів, які відбуваються в українському суспільстві. Відповідно, вона має й різні уявлення про темп змін, які очікуються в Україні в найближчий час і в перспективі. Оскільки уособленням здатності впливати на суспільно-політичний процес, а відповідно й визначати реальні умови життя виступає держава як форма організації суспільства, було вирішено розкрити характер відносин «Я» і держави в символічному просторі свідомості студентської молоді обох груп. На наш погляд, це дозволить краще зрозуміти, як сприймають студенти

самих себе та державу в контексті їхніх відносин, і що може спонукати їх до діяльності (поведінки) зі зміни реальних обставин життя в Україні або зі зміни постійного місця проживання.

Було проведено дослідження (n=70), в якому було застосовано методичний інструмент, розроблений О. Злобіною, суть якого полягає у виконанні рисунку із зображенням свого бачення відносин «Я» і держави. Існує ряд критеріїв, за якими слід проводити аналіз рисунків, кожний з яких розкриває свій аспект відносин «Я» і держави [Злобіна, 2004].

Встановлено, що переважна більшість студентів обох груп має чіткі уявлення щодо ієрархії відносин, яка існує в суспільстві: держава домінує, а «Я» підпорядковується. Крім того, у свідомості більшості студентів обох груп держава постає як суб'єкт, який задає і визначає характер відносин з іншими суб'єктами, зокрема з «Я». Показано, що більшість студентів обох груп відчуває на собі вплив тих процесів, які відбуваються в суспільстві, та усвідомлює неможливість ізолювання «Я» від держави. Водночас для них притаманна неусвідомлена тенденція до дистанціювання від держави, а відповідно, й до уникання прямого включення у відносини із нею. Лише незначна частина студентської молоді обох груп орієнтована на включення у відносини з державою при збереженні певної автономності «Я» щодо держави.

Порівняння рисунків студентів обох груп дозволило виявити ряд відмінностей в їхніх уявленнях щодо відносин «Я» і держави. Встановлено, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше відчувають себе рівноправним суб'єктом у відносинах із державою, у той час як студенти, які припускають таку можливість, – суб'єктом, який знаходиться в позиції підпорядкування щодо неї. Показано, що навіть та частина студентів, яка не припускає можливості еміграції, але водночас тримається подалі від справ держави, відчуває себе більш впевнено та самодостатньо у відносинах із нею, ніж та частина студентів, яка припускає таку можливість, але також дистанціюється від держави. На наш погляд, це свідчить про те, що у свідомості студентської молоді, яка не припускає можливості еміграції, більш представлений інтерактивний

контекст владно-підвладних відносин між «Я» і державою, коли «Я» та держава час від часу міняються позиціями домінування – підпорядкування.

Виявлено, що студенти, які не припускають можливості еміграції, мають вищий рівень когнітивної складності свідомості при сприйманні й оцінюванні процесів, що відбуваються в державі та всередині «Я» як суб'єкта відносин із державою, у той час як студенти, які припускають таку можливість, схильні спрощувати як образ держави, так і роль «Я» в її функціонуванні.

Водночас заслуговує на увагу факт, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше усвідомлюють себе маленькою частинкою величезної цілісності, якою є держава, порівняно зі студентами, які припускають таку можливість. На наш погляд, це може свідчити про те, що серед студентів, які не припускають можливості еміграції, є більше представників з прототипом колективістської ідентичності («Я» – частинка цілого, тобто держави), а серед студентів, які припускають таку можливість, – більше представників з прототипом індивідуалістичної ідентичності («Я» тримається окремо від держави, зберігаючи тим самим свою індивідуальність).

Показано, що студенти, які припускають можливість еміграції, відчувають більшу занепокоєність характером відносин між «Я» і державою і можливими наслідками цих відносин. Це виражається як в більшій представленості на їхніх рисунках елементів, що позначають вплив (стрілки, нитки, щупальця та ін.), які тягнуться від держави до «Я», так і в експресії зображень фігур «Я» і держави. Так, виявлено, що на рисунках студентів, які не припускають можливості еміграції, нейтральний контекст зустрічається на 42,8% рисунків, негативний – на 38,1%, позитивний – на 14,3%, амбівалентний – на 4,8%. Відповідно, на рисунках студентів, які припускають таку можливість, нейтральний контекст зафіксовано на 30% рисунків, негативний – на 60%, позитивний – на 5%, амбівалентний – на 5%.

Аналіз отриманих результатів дозволяє дійти висновків, що студентська молодь обох груп – яка не припускає і яка припускає можливість еміграції – має схожі уявлення про зміст

відносин «Я» і держави. У свідомості більшості студентів держава постає як складноструктурований і структуротвірний суб'єкт, що знаходиться в позиції домінування щодо «Я» і задає характер відносин із ним, а «Я» – як суб'єкт, що знаходиться в позиції підпорядкування, відчуває невідворотність впливів держави щодо «Я», але уникає активного включення у відносини з нею. Водночас відмінності в уявленнях про зміст відносин «Я» і держави студентської молоді обох груп дозволяє розкрити специфіку відображення нею цих відносин. Так, студенти, які не припускають можливості еміграції, почувають себе більш впевнено і самодостатньо у відносинах із державою, сприймаючи себе або як частинку цілого (держави) або як потенційного суб'єкта суспільних перетворень, у той час як студенти, які припускають таку можливість, відчувають більше розчарування і занепокоєння, сприймаючи себе або як безправного об'єкта впливу з боку держави, або як суб'єкта, який для збереження своєї внутрішньої цілісності змушений триматися подалі від справ держави. Як наслідок, студенти, які не припускають можливості еміграції, відображують процеси, що відбуваються в державі та всередині «Я» в контексті їхніх відносин, більш диференційовано, ніж студенти, які припускають таку можливість.

Для більш глибокого розуміння логіки міркувань студентів обох груп щодо побудови своїх життєвих планів на майбутнє було вирішено розкрити специфіку образу України серед образів інших країн світу через реконструкцію їхніх семантичних просторів. Ми вважаємо, що конструювання суб'єктом семантичного простору дозволяє надати певну організацію синкретичним уявленням про дійсність, здійснити диференціацію середовища. Це необхідний етап осмислення суб'єктом власної життєдіяльності, що зумовлює підстави, передумови вибору дій, яким віддається перевага. У зв'язку з цим, семантичний простір може розглядатися як своєрідна дорожня карта, набір орієнтирів, які мають різну привабливість для суб'єкта. При побудові семантичного простору в ньому виявляються вже закладеними уподобання суб'єкта в рамках використовуваної ним «мови» конструювання, засвоєної у

процесі соціалізації. Ці уподобання можуть розкривати цілі, які визначають напрям руху суб'єкта.

Було проведено дослідження (n=140), в якому необхідно було оцінити за допомогою 18 шкал образи 11 країн і двох міжнародних організацій (ЄС і НАТО). Серед заданих образів були й образи «Україна» та «Україна-ідеал». Порівнюючи розташування цих двох образів, можна зрозуміти, які очікування з приводу майбутнього своєї країни є у студентів обох груп і співвіднести ці очікування з їхніми життєвими планами на майбутнє. У групі студентів, які припускають можливість еміграції, було виділено двохфакторну структуру, а в групі студентів, які не припускають такої можливості, – трьохфакторну структуру семантичних просторів. Розглянемо логіку міркувань студентів обох груп щодо вибору макросоціальних умов для своєї майбутньої самореалізації.

Семантичний простір студентів, які припускають можливість еміграції, утворюють два фактори, які було інтерпретовано як «*успішність*» і «*самоуправство*» (рис. 10). Якщо «*успішність*» можна розглядати як бажану мету своєї країни, то «*самоуправство*» – як спосіб досягнення цієї мети. Усі країни виявляються прорангованими уздовж кожного фактора, а організація сконструйованого семантичного простору дозволяє диференціювати його за зонами привабливості. Було виділено групи «самоуправних» і «мирно налаштованих» країн, які, у свою чергу, позиціонуються залежно від міри своєї «успішності». Образ України виявляється «негативним»: країна є аутсайдером за критерієм «успішності» порівняно з іншими країнами, хоча й розміщується ближче до «мирно налаштованих» країн. Образ «Україна-ідеал» є зразком не лише «успішності», але й «миролюбності» серед інших країн. Відтак привертає увагу значна невідповідність між образами «Україна» і «Україна-ідеал» у свідомості студентів цієї групи. Отже, якщо реконструювати перебіг думок студентів, які припускають можливість еміграції, з приводу своїх життєвих планів на майбутнє, то логіка міркувань цих студентів цілком очевидна: Україна є далекою від успішних країн, тому для нормального життя потрібно перебиратися до якоїсь іншої країни.

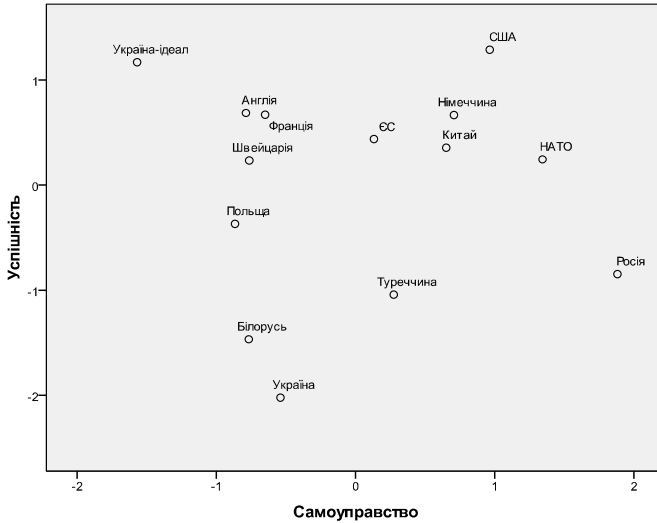

Рис. 10. Семантичний простір сприймання країн світу студентів, які припускають можливість еміграції (Ф1 і Ф2)

Семантичний простір студентів, які не припускають можливості еміграції, має дещо іншу організацію. Його утворюють три фактори, які було інтерпретовано як «успішність», «миролюбність», «непоступливість». Зміст цих факторів є в чомусь подібним, а в чомусь відмінним від змісту факторів, які було виділено у групі студентів, які припускають можливість еміграції. Зокрема, за фактором «успішність» Україна постає як «малоуспішна» країна. Як і у групі студентів, які припускають можливість еміграції, вона є аутсайдером серед інших країн. Водночас, аналіз змісту фактора «миролюбність» показує, що він фактично є ідентичним фактору «самоуправство», тільки взятому в протилежному значенні. Це підтверджується й аналізом позиціонування країн за цим фактором. Слід звернути увагу, що в цій проекції образ України залишається далеким від образу «Україна-ідеал» (рис. 11).

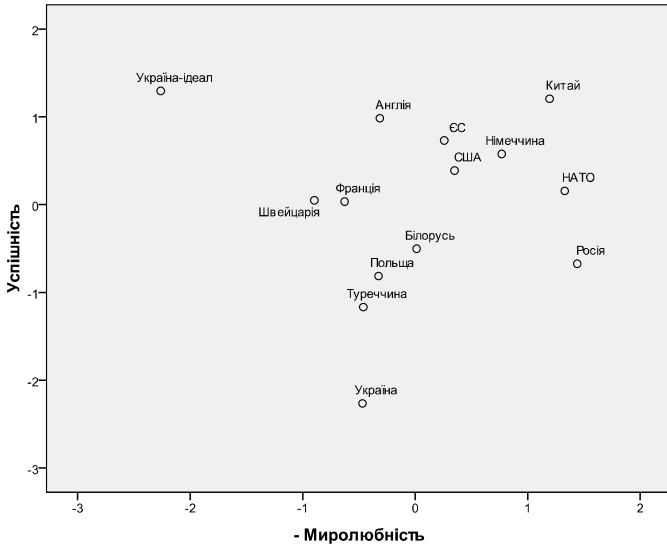

Рис. 11. Семантичний простір сприймання країн світу студентів, які не припускають можливості еміграції (Ф1 і Ф2)

І абсолютно інша картина постає, коли аналізуємо проекцію факторів «миролюбність» і «непоступливість» на образи «Україна» і «Україна-ідеал» (рис. 12). У цьому просторі образ України виявляється найбільш близьким до образу «Україна-ідеал», що нарешті дозволяє прояснити підстави вибору життєвих планів цієї групи студентів.

Ми дотримуємося думки, що в організації семантичного простору сприймання образів країн закладено цілі кожної країни, способи їх досягнення і способи взаємодії з іншими країнами на шляху до цих цілей. Конструюючи семантичний простір як сукупність умов, в яких протікатиме їх життєдіяльність, студенти, які не припускають можливості еміграції, передбачають для своєї країни наявність мети («успішність»), яка досягається «миролюбністю» своєї країни, шляхом «непоступливості» іншим країнам. Тобто студенти цієї групи вважають, що Україна далека від стандартів успішних держав, але вона наполегливо і «непоступливо» рухається до цієї мети, і найбільш близька до ідеалу в значущій для них сфері

дійсності. Це дає можливість при побудові своїх життєвих планів на майбутнє пов'язувати їх зі своєю країною.

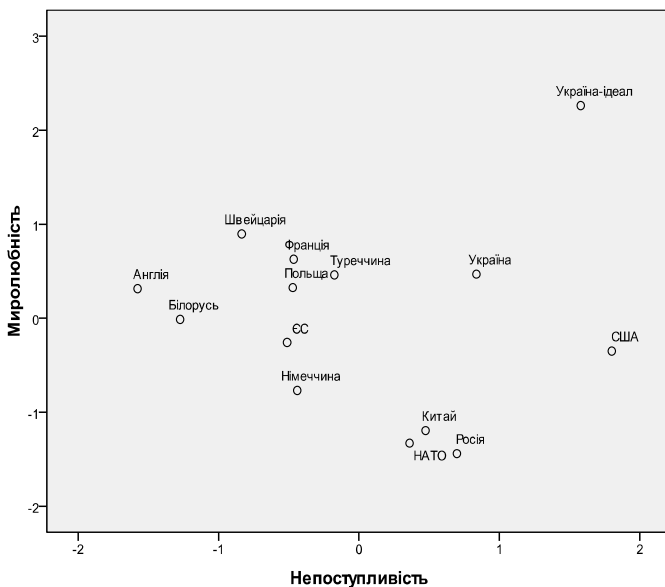

Рис. 12. Семантичний простір сприймання країн світу студентів, які не припускають можливості еміграції (Ф2 і Ф3)

Отже, нам вдалося простежити логіку міркувань студентів, які не припускають можливості еміграції. На першому етапі відбувається констатація факту «Україна – малоуспішна держава» у рамках вже сформованого семантичного простору. Наступний етап – це осмислення цієї ситуації, тобто свого бажання жити у своїй країні й усвідомлення її низького статусу в наявній моделі уявлень про світ. Через те, що бажання жити у своїй країні переважає над бажанням емігрувати до якоїсь іншої країни, студентам цієї групи доводиться переформатувати систему уявлень, яка склалася, щоб образ своєї країни був привабливішим. У даному випадку це призводить до ускладнення організації семантичного простору, появи нового

виміру, в якому образ своєї країни є найбільш близьким до ідеалу.

Результати комплексного емпіричного дослідження дозволяють дійти висновку, що чутливість студентської молоді до еміграційних настроїв, присутніх у суспільстві, пов'язана передусім із специфікою відображення нею реальних обставин та умов життя в Україні. Встановлено, що студенти обох груп – які не припускають і які припускають можливість еміграції – мають схожі потреби та інтереси і переживають майже ідентичний за змістом та інтенсивністю конфлікт у мотиваційній сфері особистості між тим, що вони хочуть, і тим, що мають або хотіли б мати. Водночас, студенти обох груп по-різному оцінюють реальні обставини та умови життя в Україні в контексті здійснення своєї самореалізації. Так, студенти, які не припускають можливості еміграції, сприймають реальні обставини та умови життя в Україні як більш сприятливі для розкриття своїх здібностей, нахилів, талантів і для облаштування свого життя, ніж студенти, які припускають таку можливість. Це виявляється передусім у змісті їхньої мотивації щодо проживання в Україні та в їхніх уявленнях про відносини «Я» і держави. Водночас, студенти, які припускають можливість еміграції, мають значно більше негативних переживань, пов'язаних із оцінкою реальних обставин та умов життя в Україні, що позначається на змісті їхньої мотивації щодо виїзду на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни та на їхніх уявленнях щодо відносин «Я» і держави. Як наслідок, студенти, які не припускають можливості еміграції, більш диференційовано відображають процеси, які відбуваються в державі, та мають складніший образ України порівняно зі студентами, які припускають таку можливість. Крім того, їм доводиться докладати певні ментальні зусилля, для того щоб образ України відповідав їх бажанню жити у своїй країні, шляхом переформатування своїх уявлень про Україну. Отже, саме специфіка відображення реальних обставин і умов життя в Україні призводить до появи в свідомості студентської молоді суб'єктивних смислів, які визначають вибір макросоціальних умов для самореалізації – або Україна, або якась інша країна.